

Χ. Λ. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ

Προλεγόμενα και μερικές διαπιστώσεις
στην έκδοση:

Χ. Λ. Καραόγλου – Ναταλία Δεληγιαννάκη
Συνεργασία: Αλκμήνη Ριζοπούλου

*Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά
(1974-2002)*

Θεσσαλονίκη

University Studio Press

2004

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Η ανά χειράς δίτομη Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά περιλαμβάνει δύο διαφορετικές (ως προς τους συντάκτες και τη μέθοδο) εργασίες. Ο πρώτος τόμος αποτελεί 2^η έκδοση της βιβλιογραφίας του Εμμ. Ι. Μοσχονά (α΄ έκδοση το 1978) και καλύπτει την περίοδο 1922-1973.¹ ο δεύτερος τόμος, καρπός έρευνας τριμελούς ομάδας, αποτελεί συνέχεια του πρώτου τόμου και φθάνει μέχρι το 2002.

Η βιβλιογραφική εργασία του Μοσχονά, πρωτοποριακή στην εποχή της, εισήγαγε καινοτομίες, τόσο ως προς την επιλογή του υλικού, όσο και ως προς το περιεχόμενο και την ταξινόμηση των λημμάτων – καινοτομίες τις οποίες υιοθετήσαμε σε μεγάλο βαθμό.² Ωστόσο, όπως μπορεί να διαπιστώσει ο χρήστης, μεταξύ των δύο εργασιών υπάρχουν μερικές σημαντικές διαφορές.

Η σημαντικότερη από αυτές βρίσκεται στο περιεχόμενο του λήμματος της ενότητας «Μελέτες, κρίσεις, πληροφορίες». Στον δεύτερο τόμο, ύστερα από το κύριο μέρος του λήμματος με τα βιβλιογραφικά στοιχεία της μελέτης ή του άρθρου, ακολουθεί το υπόμνημα που περιλαμβάνει: πρώτον, για τις αυτοτελείς μελέτες, τα περιεχόμενα και, δεύτερον, ένα, κατά περίπτωση, σύντομο ή εκτενές σημείωμα για το θέμα, με σκοπό να δώσουμε όχι την περίληψή του αλλά τις αναγκαίες για τον χρήστη πληροφορίες και διευκρινίσεις. Γι' αυτό η έκταση του σημειώματος είναι συχνά αντιστρόφως ανάλογη της σημασίας του δημοσιεύματος· για γνωστές (και συνήθως προσιτές) εκτενείς μελέτες (όπως λ.χ. η μελέτη της R. Richer, L'itinéraire de Georges Théotokas d'après son oeuvre littéraire) το σημείωμα είναι σύντομότερο, ενώ, αντιθέτως, για δυσέυρετες εργασίες (όπως λ.χ. μια ξενόγλωσση δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή) η έκταση είναι μεγαλύτερη. Μελέτες στις οποίες οι αναφορές στον Θεοτοκά είναι πολλές, ποικίλες και διάσπαρτες το διευκρινιστικό υπόμνημα λείπει εντελώς· στις περιπτώσεις αυτές σημειώνεται απλώς η λέξη *passim*. Οι διαφορετικές εκδόσεις/ανατυπώσεις

1. Βλ. Σημείωμα του επιμελητή, τ. Α΄, σ. §§.

2. Εύλογα η βιβλιογραφική εργασία του Μοσχονά απέσπασε τον έπαινο των ειδημόνων. Ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος, από τους ελάχιστους που εκτίμησαν τις καινοτομίες της, σημείωσε: «αποτελεί μια γενναία, έμπρακτη απάντηση που εισάγει καινούριους προβληματισμούς, ενώ ταυτόχρονα επωμίζεται και κάποιους κινδύνους κριτικών επιλογών» («Βιβλιογραφικά της νεότερης λογοτεχνίας μας», περ. Διαβάζω, τχ. 44, Ιούλ. 1981, 27-33 = Τα βήματα του χρόνου. Σημειώσεις Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα, Διάττων, 1987, σ. 121-122). Βλ. επίσης τη βιβλιοκρισία του Κυρ. Ντελόπουλου, εφ. Η Καθημερινή, 14.9.1978.

ή οι (ανα)δημοσιεύσεις μιας μελέτης αποτελούν χωριστό η καθεμιά λήμμα· εδώ, το υπόμνημα δίνεται μόνο μία φορά, στη νεότερη έκδοση.

Η δεύτερη σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο εργασιών βρίσκεται στην επιλογή των κρίσεων και των μελετών: αυστηρότερη στη μία εργασία, ελαστικότερη στην άλλη. Ο Μοσχονάς, θέλοντας να δώσει μια βιβλιογραφία, κατά το δυνατόν, χρήσιμη και χρηστική, απέκλεισε πληροφοριακό υλικό και σχόλια που δεν χρησιμεύουν σε τίποτε στον μελετητή του έργου του Θεοτοκά. Σωστά λοιπόν σημειώνει ότι:

Αντίθετα, η συρρίκνωση του συνήθως υπέρογκου μέρους της κριτικής και της πληροφόρησης για τον συγγραφέα προέρχεται από τη θέληση του συντάκτη να βοηθήσει τον χρήστη περισσότερο αποτελεσματικά από όσο οι βιβλιογραφίες νεοελλήνων συγγραφέων που έχουν εκδοθεί κατά καιρούς. Έτσι απαλείφθηκαν τελικά όλα τα πληροφοριακά σχόλια που ασύγκριτα περισσότερο ταλαιπωρούν παρά δια φωτίζουν τον χρήστη σχετικών εργασιών, αντικείμενα ίσως μιας μικροκοινωνιολογικής μελέτης που κι αν κάποτε γίνει είναι αμφίβολο αν θα χρησιμοποιήσει τις ίδιες αυτές περιπτώσεις, άχρηστα ακόμη και για μια μελλοντική βιογραφία του συγγραφέα.

Αυτό το κριτήριο της επιλογής, ως βιβλιογραφική αρχή, μας βρίσκει απολύτως σύμφωνους. Η διαφορά βρίσκεται στην πράξη: ποια τελικώς από τα δημοσιεύματα που, ενώ δεν έχουν ως αποκλειστικό θέμα τον Θεοτοκά, είναι ή δεν είναι χρήσιμα στον συστηματικό μελετητή του. Και όπως φαίνεται οι επιλογές μας υπήρξαν λιγότερο αυστηρές.³

Άλλες διαφορές μεταξύ των δύο εργασιών αφορούν στην εργογραφία Θεοτοκά: Στον Μοσχονά, οι ανατυπώσεις όλων των έργων αποτελούν χωριστό η καθεμιά λήμμα. Εμείς, κρίναμε ότι ειδικά οι επανειλημμένες αυτοτελείς ανατυπώσεις των αφηγηματικών έργων του (π.χ., οι 11 νέες –μετά το 1973– ανατυπώσεις της Αργώς και οι 15 του Λεωνή), αν αποτελούσαν χωριστό η καθεμιά λήμμα, θα επιβάρυναν τη βιβλιογραφία χωρίς ουσιώδες όφελος: γι' αυτό καταγράφουμε μόνο την πιο πρόσφατη (μετά το 1973) ανατύπωση, και δίνουμε πληροφορίες για τις προηγούμενες (το έτος έκδοσης και τα τραβήγματα).

Οι μη αυτοτελείς αναδημοσιεύσεις έργων του Θεοτοκά αποτελούν χωριστά λήμματα, με μία εξαίρεση: τις αναδημοσιεύσεις σε βιβλία Νεοελληνικής Λογοτε-

3. Όπως και ο Μοσχονάς, δεν περιλαμβάνουμε ιστορίες λογοτεχνίας (πλην της Εισαγωγής στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία του Roderick Beaton), λήμματα εγκυκλοπαιδειών και βιογραφικών λεξικών, απλές αναγγελίες βιβλίων και θεατρικών παραστάσεων ή σύντομες αναφορές χωρίς στοιχεία σχολιασμού ή κριτικής. Επίσης, δεν καταγράφονται βιβλιογραφίες και σχολικά βοηθήματα (πλην 2-3 εξαιρέσεων).

χνίας της Μέσης Εκπαίδευσης· εδώ, θα ήταν υπερβολικό να γίνουν, π.χ., 19 λήμματα για τα αποσπάσματα της Αργώς που περιλαμβάνονται στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Λυκείου, επειδή τόσες είναι και οι εκδόσεις του βιβλίου από το 1984 έως το 1999.

Τέλος, στον δεύτερο τόμο, οι μεταφράσεις έργων του αποτελούν χωριστή ενότητα, ενώ για τις θεατρικές παραστάσεις, αντί της καταγραφής των προγραμμάτων και του άλλου έντυπου υλικού, δίνονται τα ονόματα των συντελεστών (του σκηνοθέτη, των ηθοποιών κτλ.).

Η ταξινόμηση των αυτοτελών δημοσιεύσεων του Θεοτοκά και στον δεύτερο τόμο είναι χρονολογική, σύμφωνα με το έτος της πρώτης έκδοσης (το οποίο αναγράφεται σε παρένθεση μετά τον τίτλο), ώστε να υπάρχει αντιστοιχία με την ταξινόμηση του Μοσχονά. Στις «Μελέτες, κρίσεις, πληροφορίες» προηγούνται, ταξινομημένα με χρονολογική σειρά, τα δημοσιεύματα σε περιοδικά και ακολουθούν τα βιβλία ταξινομημένα με αλφαβητική σειρά των συγγραφέων.

Η εισαγωγή των επιμελητών σε εκδόσεις έργων του Θεοτοκά καταγράφεται ως χωριστό λήμμα στις «Μελέτες, κρίσεις και πληροφορίες», αν εξετάζονται και άλλα θέματα πλην των εκδοτικών. Επίσης, χωριστά λήμματα αποτελούν τα κείμενα τρίτων που περιέχονται σε εκδόσεις έργων του Θεοτοκά.

Κριτικές παραστάσεων (πριν και μετά το 1973) που συμπεριλήφθηκαν σε νεότερες (μετά το 1973) εκδόσεις εντάχθηκαν και στην ενότητα «Μελέτες, Κρίσεις και πληροφορίες»· π.χ. η θεατρική κριτική του Θρύλου για παράσταση του έργου Συναπάντημα στην Πεντέλη στα 1957 (Μοσχ., 1577), επειδή περιλαμβάνεται στη συγκεντρωτική έκδοση Το ελληνικό θέατρο, τ. Ζ', 1979, καταγράφεται ως νέο λήμμα και σε αυτή την ενότητα.

Δεν αναγράφεται ο τίτλος των βιβλιοκρισιών και των θεατρικών κριτικών, όταν αυτός απλώς επαναλαμβάνει τον τίτλο των βιβλίων ή των θεατρικών έργων.

Ως γνωστόν, ένα πολύ μεγάλο μέρος του βιβλιογραφικού υλικού δημοσιεύεται στον Τύπο – γεγονός που υποχρεώνει τον βιβλιογράφο να διεξάγει συστηματική και, κατά περίπτωση, περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη έρευνα σε περιοδικά (ενίοτε και σε εφημερίδες): ο βιβλιογράφος οφείλει να σημειώσει τους τίτλους και τα τεύχη των εντύπων που αποδελτίωσε, ώστε να είναι ευκολότερη η μελλοντική συμπλήρωσή της βιβλιογραφίας. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση της Βιβλιογραφίας Θεοτοκά θεωρήσαμε ότι ένας τέτοιος κατάλογος δεν θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμος στη μελλοντική έρευνα, επειδή η έρευνά μας σε περιοδικά υπήρξε σχετικά περιορισμένη και συμπληρωματική, διότι το μεγαλύτερο, ίσως, μέρος του υλικού της βιβλιογραφίας μας απόκειται στο Αρχείο Θεοτοκά, για την ενημέρωση και την ταξινόμηση του οποίου φροντίζει αόκνως η κυρία Λιλή Αλιβιζάτου. Η δική μας έρευνα επεκτάθηκε κυρίως σε εκδόσεις μελετών και άρθρων. Για τον σκοπό αυτόν αξιοποιήσαμε τη Βιβλιοθήκη του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθώς και το Αρχείο Τύπου που διαθέτει. Προσπαθήσαμε να εκμεταλλευτούμε τους ηλεκτρονικούς καταλόγους βιβλιοθηκών (ελληνικών και ξένων) και όσο το δυνατόν περισσότερα έντυπα βιβλιογραφικά βοηθήματα, γενικά και ειδικά, όπως λ.χ. η εργασία των Wim Bakker και Δημ. Δασκαλόπουλου «Μελέτες δημοσιευμένες σε περιοδικά για τη νεοελληνική λογοτεχνία», στο περιοδικό Μαντατοφόρος (τχ. 27, 29, 31 και 33).

Ως προς τις μεταφράσεις, σημαντική ήταν η βοήθεια που είχαμε από άλλες βιβλιογραφίες, ιδίως από τις εργασίες: Dia M. L. Filippides, *Census of Modern Greek Literature. Check-list of English-Language Sources Useful in the Study of Modern Greek Literature (1924-1987)*, New Haven (M.G.S.A.) 1990· Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, Βιβλιογραφία μεταφράσεων νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1986· Moschos Morfakidis, *Bibliografía de Estudios Neogriegos en Español, y en otras lenguas ibéticas*, Athos-Pérgamos, Γρανάδα 1998, καθώς και από μια σειρά βιβλιογραφικών δημοσιευμάτων στο περιοδικό Μαντατοφόρος, που αφορούν σε μεταφράσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε άλλες χώρες.

Πάντως, η εργασία μας θα ήταν πολύ δυσκολότερη και ελλιπέστερη χωρίς την ύπαρξη του Αρχείου και ιδίως χωρίς την ευγενική διαρκή βοήθεια και τη φιλοξενία της ίδιας της κυρίας Αλιβιζάτου, η οποία ενίσχυσε οικονομικά και την έρευνά μας.

Πολλοί άλλοι (μεταπτυχιακοί φοιτητές, φίλοι και συνάδελφοι) συνέβαλαν στην έρευνά μας. Προς όλους εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας: Λάμπρος Βαρελάς, Ανδρέας Γαλανός, Κική Δημοπούλου, Γιώργος Ζεβελάκης, Γιώργος

Καλλίνης, Τόνια Καραόγλου, Δώρα Κασκάλη, Κατερίνα Μουστακάτου, Λευτέρης Παπαλεοντίου, Μίλτος Πεχλιβάνος, Γόρντανα Ράντακοβιτς, Elena Sartori, Σοφία Σαχπεκίδου, Δημήτρης Τζιόβας, Γιάννα Τσόκου. Ευχαριστούμε ακόμη τις κυρίες Μάνια και Εύα Καραϊτίδη, Γκέλυ Δημοπούλου και τον κ. Κώστα Λεγάκη του Εκδοτικού Οίκου «Εστία» που πρόθυμα έδωσαν τα στοιχεία κυκλοφορίας και την ηλεκτρονική μορφή του εξωφύλλου των εκδόσεων. Τέλος, ευχαριστούμε θερμά τον αρμοδιότερο όλων μας σε θέματα τυπογραφίας συνάδελφο κ. Γιώργο Παράσολο που μας παραχώρησε τη γραμματοσειρά Amadeus που δημιούργησε ο ίδιος.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Αν όντως μια βιβλιογραφία πρέπει και μπορεί να «διαβάζεται», ο πρώτος που οφείλει να προχωρήσει στην «ανάγνωση» των πορισμάτων της έρευνας είναι ο βιβλιογράφος. Τί λοιπόν προκύπτει από τα δεδομένα της Βιβλιογραφίας Θεοτοκά;

Πρώτα απ' όλα, η αδιάλειπτη και πυκνή, επί 40 περίπου χρόνια, παρουσία του στην πνευματική ζωή του τόπου. Αδιάψευστος μάρτυρας τα αριθμητικά στοιχεία, πράγματι εντυπωσιακά: 35 αυτοτελή δημοσιεύματα και άλλα 850 σχεδόν σε εφημερίδες, περιοδικά και αλλού. Στη σαραντάχρονη πορεία του Θεοτοκά δεν υπάρχουν χρονικά διαστήματα, μικρά έστω, σιωπής ή αδράνειας· απεναντίας, μπορεί κανείς να διαπιστώσει την διαρκώς πυκνότερη παρουσία του και την αυξανόμενη πνευματική παραγωγή του μετά το 1943, με 27, κατά μέσον όρο, δημοσιεύματα ετησίως. Συγκεκριμένα, ο ετήσιος αριθμός των εκδόσεων, των επανεκδόσεων, των δημοσιεύσεων και των αναδημοσιεύσεων του Θεοτοκά, από το 1922 έως το 1966, με βάση τα στοιχεία της Βιβλιογραφίας Μοσχονά και των Προσθηκών, διαμορφώνουν τον ακόλουθο πίνακα (ο αριθμός μετά το + δηλώνει τις αυτοτελείς εκδόσεις):

Έτος	1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-
------	-----	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-----

1922	1									
1925		6								
1926	5									
1928		7								
1929	2+1									
1930	3									
1931			10+1							
1932		8 + 1								
1933					22+1					
1934			9+2							
1935				20						
1936				17+1						
1937						29+1				
1938					22+1					
1939			13							
1940				16+2						
1941			12							
1942	1+2									
1943			14							
1944					20+2					
1945								45+1		
1946					23+1					
1947						25+1				
1948						27				
1949			11							
1950					24+1					
1951					24					
1952							34			
1953						26				
1954					22+1					
1955					21					
1956				17+2						
1957					23					
1958							32+2			
1959						26+2				
1960						27+1				
1961									52+3	
1962							35			
1963									50+1	
1964						25+3				
1965							32+3			
1966							30+3			

Το δεύτερο συμπέρασμα, ξεπερνώντας τα αριθμητικά δεδομένα, αφορά την κατά περιόδους προτίμηση του Θεοτοκά σε γραμματειακά/λογοτεχνικά είδη. Είναι φανερό ότι πολύ μεγάλο μέρος του συγγραφικού του έργου το αποτελούν οι βιβλιοκρισίες, τα άρθρα και τα δοκίμια, οι συνεντεύξεις κτλ. Οι θεματικές τους περιοχές ποικίλες: παιδεία, γλώσσα και γλωσσικό, λογοτεχνία, θέατρο, πολιτική κ.ά. Αναμφίβολα ο Θεοτοκάς, ως τον θάνατό του, υπήρξε πάντοτε ενεργός πολίτης, δηλαδή υπεύθυνος πνευματικός άνθρωπος. Από το 1925, νεαρός ακόμη φοιτητής της Νομικής και δραστήριο μέλος του Συλλόγου «Φοιτητική Συντροφιά» αρθρογραφεί στην ομώνυμη εφημερίδα και πρωταγωνιστεί για την πρόσκληση του Ψυχάρη στο κέντρο του συντηρητισμού, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών – γεγονός που προκάλεσε τη μίμνιν των πρωτανικών αρχών. Σε μια σειρά άρθρων του κατά τη διετία 1965-1966 αναφέρεται στην εθνική κρίση που προκάλεσε το Ιουλιανό βασιλικό πραξικόπημα, υπερασπιζόμενος τις δημοκρατικές αρχές και αξίες. Ο πρόωρος θάνατός του στέρησε τα γράμματά μας από έναν σεμνό και άξιο υπηρέτη τους, και την πολιτική μας ζωή, ενόψει μάλιστα της επερχόμενης χούντας των φασιστοειδών συνταγματαρχών, από έναν αγωνιστή της δημοκρατίας.

Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες (1930-1950), η αρθρογραφία/δοκιμογραφία του Θεοτοκά μοιράζεται, εξίσου σχεδόν, σε θέματα λογοτεχνικά και πολιτικά/ιδεολογικά, ενώ από την επόμενη δεκαετία και ως το τέλος της ζωής του το κέντρο βάρους μετατοπίζεται, περισσότερο ή λιγότερο, προς τα πολιτικά και τα κοινωνικά ζητήματα. Είναι η εποχή όχι μόνο της προσωπικής του εμπλοκής στην πολιτική (υποψήφιος βουλευτής το 1956) αλλά και των κρίσιμων εθνικών και πολιτικών προβλημάτων (ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας, η κρίση των δημοκρατικών θεσμών κ.ά.). Μόνο στην αρχή της δεκαετίας, το 1952 και το 1953, όσο ήταν διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου, η συντριπτική πλειονότητα των δημοσιευμάτων του αφορούν σε θεατρικά θέματα και, ιδίως, στην περιοδεία του Εθνικού Θεάτρου στην Αμερική.

Ως προς τη λογοτεχνική παραγωγή του, η δεκαετία του 1930 είναι η περίοδος κατά την οποία ο Θεοτοκάς θα δώσει μια διπλή ποιητική συλλογή (Φύλλα Ημερολογίου, 1934) και, κυρίως, τέσσερα από τα έξι πεζά αφηγηματικά έργα του: Αργώ (1933 και 1936), Ευριπίδης Πεντοζάλης (1937), Το δαιμόνιο (1938), Λεωνής (1940). Αργότερα θα εκδοθούν τα άλλα δύο μυθιστορήματά του: Ιεράς οδός (1950· Ασθενείς και οδοιπόροι, 1964) και Οι καμπάνες (1970). Η δεκαετία του 1940 είναι η «θεατρική» περίοδος του Θεοτοκά· γράφει και εκδίδει ή δημοσιεύει όλα τα θεατρικά του έργα, εκτός από το Ο τελευταίος πόλε-

μος (1965): Θέατρο I (1944: Πέφτει το βράδι, Αντάρα στ' Ανάπλι, Το γεφύρι της Άρτας, Όνειρο του Δωδεκάμερου) και Θέατρο II (1947: Το παιχνίδι της τρέλας και της φρονιμάδας, Το κάστρο της Ωριάς).

Το τρίτο συμπέρασμα αφορά την εκδοτική τύχη του συγγραφέα. Αναμφίβολα, ο Γιώργος Θεοδοκάς ανήκει στην ευάριθμη ομάδα των ευνοημένων συγγραφέων μας. Το σύνολο σχεδόν του έργου του κυκλοφορεί και σήμερα σε προσεγμένες και προσιτές εκδόσεις. Το πιο πρόσφατο μείζον εκδοτικό γεγονός είναι η συναγωγή των πολιτικών άρθρων του (Στοχασμοί και θέσεις): απομένει η έκδοση των άλλων διάσπαρτων λογοτεχνικών κριτικών άρθρων, της υπόλοιπης αλληλογραφίας του και η επανέκδοση των ποιημάτων του Μεσοπολέμου με τα στοιχεία του Αρχείου.⁴

Πέρα όμως από αυτά τα, λίγο-πολύ, επιφανειακά συμπεράσματα οφείλουμε να θέσουμε κάποια άλλα ουσιώδη ερωτήματα: Ποια υπήρξε η υποδοχή του έργου του και ποια η θέση του στην πνευματική ζωή του τόπου, στα γράμματά μας; Τί (εκτός από παράδειγμα ενός ακέραιου ανθρώπου) επιζητεί από την πολύπλευρη συγγραφική του δραστηριότητα; του δοκιμογράφου, του πολιτικού διανοούμενου, του πεζογράφου, του θεατρικού συγγραφέα, του ποιητή;

Από τα αριθμητικά βιβλιογραφικά δεδομένα προκύπτει ότι το έργο του προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί το ενδιαφέρον της κριτικής και της φιλολογικής μελέτης. Η έκδοση του Ελεύθερου πνεύματος, από τις πρώτες κιόλας μέρες της κυκλοφορίας του, είλκυσε την προσοχή των κύκλων της πνευματικής ζωής: ο κριτικός σχολιασμός του στον ημερήσιο και στον περιοδικό Τύπο υπήρξε εντυπωσιακά πλούσιος: 22 βιβλιοκρισίες από τις 28 Νοεμβρίου 1929 μέχρι τον Δεκέμβριο 1930. Αναμφίβολα μέχρι σήμερα το δοκιμακό έργο του Θεοδοκά και κυρίως το Ελεύθερο πνεύμα, πέρα από τις διαφορετικές αποτιμήσεις της σημασίας και της αξίας του, αποτελεί συχνότατα σημείο αναφοράς ή αντικείμενο συστηματικής μελέτης ιστορικοφιλολογικών εργασιών προσανατολισμένων σε θέματα των πνευματικών και των ιδεολογικών τάσεων και συγκρούσεων του Μεσοπολέμου. Το ενδιαφέρον της κριτικής είλκυσαν και τα άλλα δοκίμιά του: για το Εμπρός στο κοινωνικό μας πρόβλημα (1932) δημοσιεύθηκαν 19 βιβλιοκρισίες, για το Δοκίμιο για την Αμερική (1954) 11, για τα Προβλήματα του καιρού μας (1956) 13 και για την Πνευματική πορεία (1961) 18.

Αν όμως, από τη μια, το δοκιμακό έργο του Θεοδοκά, γνώρισε την επιδοκίμασία της κριτικής, παρά τις όποιες ιδεολογικές διαφωνίες της, από την άλλη, η πλέον αμφιλεγόμενη ή αμφισβητούμενη πλευρά της προσωπικότητάς του ήταν

4. Το πρώτο το έχει αναλάβει αρμοδίως ο καθηγητής της νεοελληνικής φιλολογίας στο Μπέρμινγκαμ κ. Δημ. Τζιόβας, και το δεύτερο η μεταπτυχιακή φοιτήτρια κ. Δώρα Κασκάλη.

και είναι αυτή του μυθιστοριογράφου. Ενδεικτικά, μεταφέρω την άποψη ενός από τους κορυφαίους ιστορικούς της λογοτεχνίας μας, του Λίνου Πολίτη, ο οποίος συμπεραίνει:

Από τις βασικές όμως προϋποθέσεις του μυθιστοριογράφου του λείπει πριν απ' όλα η μυθοπλαστική φαντασία (αυτή που θα τη βρούμε πληθωρική στον Καραγάτση), αλλά και οι προσωπικές εμπειρίες και οι αναμνήσεις δεν αναβρύζουν είτε με τον κοχλασμό του πάθους του Μυριβήλη, είτε με την ποιητική νοσταλγική διάθεση του Βενέζη, και δεν κατορθώνουν να σαρκώσουν πρόσωπα μυθιστορηματικά, δηλαδή ζωντανά και δικαιωμένα, παρά σύμβολα ή το πολύ-πολύ ανθρώπινες κατηγορίες. Η ευγενική και ειλικρινής πρόθεση, το πολιτισμένο γράψιμο, η καθαρότητα της διατύπωσης, δεν ισχύουν τελικά να εξουδετερώσουν τις βασικές ελλείψεις.

(Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, σ. 309)

Ας πάρουμε για παράδειγμα την Αργώ, το πρώτο μυθιστόρημα του Θεοτοκά: ο συγγραφέας μόλις είχε κλείσει τα 28 του χρόνια. Ήταν, θα λέγαμε, ένα φιλόδοξο μα και πειραματικό εγχείρημα ενός νέου που δοκίμαζε τις δυνάμεις του σ' ένα νέο γι' αυτόν είδος. Αυτό εξηγεί ασφαλώς μερικές από τις αδυναμίες του έργου. Τί όμως είδε η κριτική σε αυτό; Τί την είλκυσε ή τί την απώθησε; Τέσσερις από τους κριτικούς του Μεσοπολέμου που ανήκουν στην προηγούμενη γενιά, οι Τέλλος Άγρας, Άλκης Θρύλος, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος και Πέτρος Χάρης, την έκριναν αρνητικά. Όμως από αυτήν ακριβώς την αρνητική τους κρίση αναδεικνύεται εναργέστερα η σημασία που έχει η Αργώ στην ιστορία των γραμμάτων μας.

Και οι τέσσερις κριτικοί, παρά τις διαφοροποιήσεις τους και παρά τα επιμέρους θετικά τους σχόλια, συνέκλιναν σ' ένα σημείο: στο ότι ουσιαστικά η Αργώ δεν είναι μυθιστόρημα. Ο Άγρας, για παράδειγμα, έκρινε πως οι χαρακτήρες της Αργώ, «είναι αντιδραματικοί», ότι «δεν κάνουν για μυθιστόρημα», ενώ ο Παναγιωτόπουλος θεώρησε ότι ως μυθιστόρημα «είναι [έργο] χωρίς αμφιβολία ανιαρό» και ότι μόνον αν διαβαστεί ως «δοκίμιο κριτικής παρουσιάζει ενδιαφέρον». Με άλλα λόγια, οι τέσσερις κριτικοί έθεταν, άμεσα ή έμμεσα, ένα ειδολογικό θέμα: τί είναι το μυθιστόρημα, ποια τα χαρακτηριστικά του και ποιος ο προορισμός του.

Έστω και ως παρέκβαση, είναι σκόπιμο να θέσουμε το ζήτημα της ερμηνείας: πώς εξηγείται η αρνητική στάση των τεσσάρων κριτικών της πρώτης μεσοπολεμικής γενιάς; Ασφαλώς, και στην περίπτωση αυτή, ισχύει ο κανόνας των πολλαπλών αιτίων· δύο όμως θα θεωρούσα ως σημαντικότερα, ως γενικότερα

ζητήματα προς έρευνα: την περί του μυθιστορήματος «θεωρία» κριτικών της παλαιότερης γενιάς και την ιδιοσυγκρασία τους.

Είναι γνωστό ότι το πεζογραφικό είδος που εξέφραζε την προηγούμενη γενιά, αυτό που ανταποκρινόταν στις ενδιάθετες τάσεις και στις αισθητικές τους προτιμήσεις, δεν ήταν το μυθιστόρημα αλλά το διήγημα. Ό,τι ακριβώς τους ενδιέφερε είναι, όχι η «σύνθεση» που, κατά τον Πέτρο Χάρη, χαρακτηρίζει το μυθιστόρημα, όχι η εξωτερική δράση των ηρώων, αλλά η εσωτερική ζωή τους. Γι' αυτό έδιναν ιδιαίτερη σημασία στην ψυχογραφική ικανότητα του συγγραφέα, χάρη στην οποία ο αφηγητής εισδύει στα άδυτα της ταραγμένης ψυχής των ηρώων, στις μύχιες σκέψεις τους, και αναδεικνύει τα αδιέξοδά τους. Ας μην ξεχνούμε ότι η γενιά αυτή, η «χαμένη γενιά» όπως αυτοχαρακτηρίστηκε, έβγαινε συντετριμμένη από τον Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή και δεν διέθετε μεγάλα αποθέματα δυνάμεων. Η ορμητικότητα της νιότης, με τη δυναμική και την αισιοδοξία της, την πίστη στο μέλλον για ένα νέο ξεκίνημα, είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη γενιά του Θεοτοκά – όχι τους κριτικούς του.

Η Αργώ, τόσο θεωρητικά (στον πρόλόγό της) όσο και στην πράξη βρισκόταν (σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό) έξω από τον ορίζοντα προσδοκίας του αναγνώστη της εποχής. Μολονότι, όπως έχει επισημανθεί, από άποψη τεχνικής είναι λιγότερο νεοτερική από το μυθιστόρημα του εσωτερικού μονολόγου που καλλιέργησε η ομάδα της Θεσσαλονίκης με τους Αλκιβιάδη Γιαννόπουλο, Στέλιο Ξεφλούδα, Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη κ.ά., δεν παύει να ανήκει στην πρωτοπορία της εποχής, να απέχει από το ψυχογραφικό ή το ηθογραφικό διήγημα που καλλιέργησαν οι παλαιότεροι πεζογράφοι μας. Ο Θεοτοκάς, έχοντας διαμορφώσει μια θεωρία του μυθιστορήματος διαφορετική, συνειδητά δεν θέλησε να γράψει ψυχογραφικό μυθιστόρημα. Πρόθεσή του ήταν η δημιουργία όχι ατομικότητων αλλά χαρακτήρων, γενικών κοινωνικών τύπων, ώστε το μυθιστόρημα ν' αποτελέσει πειστική απόδοση της σύνθετης και πολύπλοκης ατμόσφαιρας της εποχής, των ιδεολογικών αντιθέσεων και των συγκρούσεών της – ένα μυθιστόρημα «μωσαϊκό».

Μήπως όμως, παρ' όλα αυτά, η Αργώ δεν ανταποκρινόταν στο γούστο του αναγνωστικού κοινού την εποχή της; Ασφαλώς όχι. Διότι το νεοτερικό και δύσκολο εγχείρημα δέχθηκε και πολλές θετικές κριτικές. Ο Σπύρος Μελάς, π.χ., δήλωσε ότι διάβασε και ξαναδιάβασε «μ' αληθινή λαχτάρα το πολυσήμαντο αυτό δοκουμεντό της νέας γενιάς». Το πιο αξιοσημείωτο είναι ότι την Αργώ την επιδοκίμασε και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ιδεολογικός αντίπαλος του Θεοτοκά, ο

οποίος επεσήμανε τον νεωτερισμό του έργου και τη συμβολή του στην πρόοδο της ελληνικής λογοτεχνίας:

Στο μυθιστόρημα αυτό –που δεν μπορεί βέβαια να καταταχθεί στον κλασικό τύπο του γαλλικού ρομάντσου μα σε άλλη διακλάδωσή του που αρχίζει από τον Μπαλζάκ και φτάνει στον Ζυλ Ρομαίν– δεν κινείται ένας ορισμένος ήρωας, αλλά η κοινωνία ομαδικά με τους διάφορους αντιπροσωπευτικούς τύπους της. Πρέπει αμέσως ν' αναγνωρισθεί πως τούτο είναι μια σημαντική πρόοδος για την ελληνική λογοτεχνία, γιατί ο υποκειμενισμός αρχίζει πια να υποχωρεί [...].

Ο Χουρμούζιος αναγνώρισε στον Θεοτοκά αντικειμενικότητα στην απόδοση των ιδεολογικών συγκρούσεων της εποχής· αναγνώρισε ως αρετή του συγγραφέα το ότι ως αφηγητής δεν ταυτίστηκε με κάποιον από τους ήρωές του, δεν υπονόμευσε τις αντίπαλες ιδεολογίες.⁵ Αν όμως για τον τροτσκιστή Χουρμούζιο η αμεροληψία αποτελούσε αρετή, για τους ομοϊδεάτες του Θεοτοκά ήταν ελάττωμα· χωρίς να το δηλώνουν ευθέως, ήθελαν μια πιο μαχητική στάση απέναντι στους ιδεολογικούς αντιπάλους τους. Σε αυτήν ακριβώς την αμεροληψία του συγγραφέα αποδίδει ο Vittì την αρνητική κριτική για την Αργώ (Η γενιά του '30, σ. 313-314). Σε μια περίοδο οξυμένων πολιτικών παθών η νηφαλιότητα δεν βρίσκει πρόσφορο έδαφος.

Για να ξαναγυρίσουμε σε μετρήσεις. Η Αργώ και τα άλλα μυθιστορήματα και διηγήματα του Θεοτοκά –με εξαίρεση τον Λεωνή, που εκδόθηκε τον Οκτώβριο του 1940– είλκυσαν το έντονο ενδιαφέρον της κριτικής· ενδεικτικοί οι αριθμοί των κρίσεων που καταχωρίζονται στη Βιβλιογραφία: 15+14 για την πρώτη και για την οριστική μορφή της Αργώς· 12 για τον Ευριπίδη Πεντοζάλη, 14 για το Δαιμόνιο. Κρίσεις που κινούνται μεταξύ της απόλυτης επιδοκμασίας και της απόλυτης απόρριψης (ο Καραντώνης, για παράδειγμα, συμπεραίνει από το Δαιμόνιο ότι «ο κ. Θεοτοκάς δεν είναι μήτε καν εγκεφαλικός μυθιστοριογράφος»). Συγχρόνως όμως, από την Αργώ μέχρι τον Λεωνή, παρατηρείται μερική μεταστροφή της κριτικής: ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος και ο Πέτρος Χάρης, που είχαν αμφισβητήσει παλαιότερα την αξία του μυθιστοριογράφου Θεοτοκά, είναι θετικοί για τον Λεωνή· ο πρώτος σημείωνε ικανοποιημένος: «επιτέλους στο

5. Αντιθέτως, για την Αλεξάνδρα Αλαφούζου ο Θεοτοκάς κάθε άλλο παρά αμερόληπτος είναι, αφού, όπως γράφει, μιλά για τον κομμουνισμό «μ' ένα ορισμένο τόνο ειρωνείας, σαρκασμού και μίσους ακόμα», «αλλά προπαντός συκοφαντεί τους κομμουνιστές στο πρόσωπο του αρχηγού της κομμουνιστικής νεολαίας Δαμιανού Φραντζή»· βλ. τη βιβλιοκρισία της στο περιοδικό του «ορθόδοξου» κομμουνισμού Νέοι Πρωτοπόροι, τχ. 1 (Ιαν. 1934) 33-34.

βιβλίο τούτο κατορθώνει να ισοζυγιάσει τον κριτικό του στοχασμό με τον εσώτερο παλμό».

Ωστόσο, και παρά την αισθητή μεταβολή της στάσης της κριτικής, το ερώτημα παραμένει: Τελικά, ο Θεοτοκάς, για μας, σήμερα, είναι ή όχι καλός μυθιστοριογράφος;

Η αποτίμηση του μυθιστοριογράφου Θεοτοκά από τη φιλολογική κριτική εξακολουθεί να ταλαντεύεται μεταξύ επιδοκμασίας και απόρριψης. Όμως ο αναγνώστης ας προσέξει δύο ακόμη στοιχεία της Βιβλιογραφίας: τις μαρτυρίες αναγνωστών, από τον Ελύτη (λήμμα Δ.99) και τον Πανσέληνο (λήμμα Δ.84) μέχρι τον αυτόχειρα φοιτητή της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης, Νίκο Λαδά (λήμμα Δ.185). Επίσης, ας προσέξει κυρίως την τεράστια εκδοτική επιτυχία των δύο μυθιστορημάτων του, της Αργώς και του Λεωνή. Τα στοιχεία είναι εντυπωσιακά: Η Αργώ, το 1979, βρισκόταν στην 7^η έκδοση και το 2000 έφτασε στη 17^η· δηλαδή 11 ανατυπώσεις σε 22 χρόνια και πάνω από 30.000 αντίτυπα. Ο Λεωνής από την 6^η έκδοση το 1976 βρέθηκε, το 2002, στην 20^η· δηλαδή 15 ανατυπώσεις και 42.000 αντίτυπα.⁶ Δεν θα επιχειρήσω να αιτιολογήσω την ευρεία κυκλοφορία των δύο έργων, τα οποία, όσο γνωρίζω, δεν διανέμονται στο πλαίσιο της δωρεάν διανομής συγγραμμάτων των πανεπιστημιακών μαθημάτων. Ούτε βέβαια το ότι αποσπάσματά τους υπάρχουν στις ανθολογίες νεοελληνικής λογοτεχνίας της Μέσης Εκπαίδευσης αποτελεί επαρκή εξήγηση. Οπωσδήποτε ο Θεοτοκάς ανήκει πλέον στους κλασικούς της λογοτεχνίας μας, στον κανόνα της – κι αυτό, μαζί με άλλα στοιχεία της προσωπικότητάς του, πέρα από οποιεσδήποτε αμφισβητήσεις, του εξασφαλίζει εξέχουσα θέση στην ιστορία των γραμμάτων μας. Αναμφίβολα τα μυθιστορήματα του Θεοτοκά έχουν, σήμερα, πολλούς αναγνώστες – και μάλιστα μεταξύ των νέων· κι αυτό, χωρίς ν' αποτελεί λαϊκισμό, είναι, πιστεύω, ό,τι περισσότερο επιθυμεί κάθε συγγραφέας και ό,τι έχει μεγαλύτερη σημασία.

Από τα θεατρικά έργα του Θεοτοκά, ένα γνώρισε μεγάλη επιτυχία στη σκηνή: η κωμωδία Το παιχνίδι της τρέλας και της φρονιμάδας, που παίζεται μέχρι σήμερα. Ανεβάστηκε πρώτη φορά το 1947 (από την Εταιρία Ελληνικού Θεάτρου) και κατόπιν το 1964 (Κ.Θ.Β.Ε.), το 1975 (Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου), το 1981 (Μοντέρνο Θέατρο Γιώργου Μεσσάλα), το 1987 (Κ.Θ.Β.Ε.), το 1992 (Μοντέρνο Θέατρο Γιώργου Μεσσάλα και Θεατρικός Οργανισμός Κύπρου), το 1995 (Θεατρικός Όμιλος Σύρου), το 1998 (ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. Ιωαννίνων) και το 2001 (Θεατρική Ομάδα Τρίπολης).

6. Μόνον η συλλογή διηγημάτων Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες δεν έχει ανατυπωθεί μετά την τρίτη έκδοσή της το 1973 (¹1937, ²1966).

Τέλος, δεν είναι χωρίς σημασία ότι το έργο του Θεοτοκά αποτελεί, τα τελευταία χρόνια, αντικείμενο συστηματικής μελέτης· μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές πραγματεύονται το έργο του από διάφορες και διαφορετικές οπτικές γωνίες, διαψεύδοντας έτσι την εντύπωση του Βασίλη Βασιλικού για την αδιαφορία της ακαδημαϊκής κοινότητας.

X. Α. Καράογλου